

УДК 800/801

А. Каргалдаева.

МЕЗГИЛДИК МААНИНИ ТУЮНДУРГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Макалa кыргыз тилиндеги мезгилди туюндурган фразеологизмдерге арналат. Анда мындай туруктуу сөз айкаштарынын түрлөрүнө, синтаксисттик кызматына жана синонимдеш фразеологизмдерге токтолот. Бул маселелер кыргыз тилинде изилдене элек актуалдуу проблемалардан.

Убакыт менен объективдүү чындыктын адам баласынын аң-сезиминде чагылышын тил аркылуу берүү тил менен убакыт категориясы тыгыз байланышта экендигин көрсөтүп турат. Тил илиминде алар морфологиялык, лексикалык, синтаксистик деңгээлде каралат. Мына ушул ар тараптуу каражаттар аркылуу убакыт категориясын лингвистикалык өнүттө изилдөө - тил илиминде дайыма көңүл бурулуучу маселелердин бири (9.20-б.).

Ой-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү, же анын көркөмдүк татымын күчтүү кылып берүүдө кеңири колдонулуучу эң бай тилдик каражат катары фразеологизмдер тилде кеңири колдонулат. Алар пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелешкен бир бүтүндүктү түзгөн, экспрессивдүү-эмоционалдуу, образдуу касиетке ээ.

Фразеологизмдерди ар тараптан иликтеп чыгуу маселеси бардык тилдерде, анын ичинен кыргыз тили боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө да кеңири кулач жаюуда. Мунун натыйжасында ар түрдүү көлөмдөгү фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү, илимий иштерди жүргүзүү улантылууда. Муну менен фразеологиялык айкаштардын бардык маселелери толук жана терең чечилди деп айтуудан алыспыз. Алсак, кыргыз тилиндеги убакыт, мезгилди туюндурган фразеологизмдер али иштеле элек маселелердин бири, тактап айтканда, алар азыркыга чейин иликтөөнүн бутасы боло элек.

Чындыгында, материянын жашоо формасынын кызматын аткарган убакытты (мезгилди) билдирүүдө да фразеологизмдердин ролу чоң. Кыргыз тилинде ар бир мүнөт, саат, күн, ай, жылды билдирүүдө курчап турган чөйрөдөгү образдарды поэтикалык кабыл алуу аркылуу абдан таасын бере алган сөз каражаттары орун алган.

Ал эми ар бир элдин лексикасы жана фразеологиясы ал элдин ойлоосу, турмуш шарты, салт-санаасы жана дини менен тыгыз байланыштуу.

Элибизде байыркы замандан тартып эле күн менен түндүн аралыгында мезгилди атайын убакыт бирдиктери менен атоо салтка айланган. Сааттын жоктугуна байланыштуу атайын бир зат, белгилер аркылуу аныктаган.

Таң заарында деген фразеологизм таң эрте, күн жаңыдан чыгып келе жатканын, же саат 5-6 чамасын билдирген.

Күн найза бою көтөрүлгөндө деген туруктуу сөз айкашы күндүн өтө бийик эмес көтөрүлүшү, же саат 8-9дар чамасын билдирет.

Көз байланды, таш карангы, көзгө сайса көрүнгүс деген фразеологизмдер түн киргенин, карангылыкты түшүндүрөт. Үйдүн ичи көзгө сайса көрүнгүс (С. Өмүрбаев). Көз байланган кезде Айзада сууга бет алды (Т. Касымбеков).

Кыргыз эли мал чарбасы менен кесип кылып, тоо-ташта жашаган көчмөн калк болгону баарыбызга маалим. Жогоруда белгиленгендей, элдин турмуш

шарты, чарбачылыгы мезгилди белгилөөдө да чоң мааниге ээ болгон. Буга далил катары ушул жагдайга карата мезгилдик катыштагы төмөнкү фразеологизмдерди кароого болот.

Бээ саам -бээни саагандын ортосундагы убакыт. Болжолдуу түрдө 1,5-2 саатка барабар (11).

Кеткени бээ саамдан ашык болгон эле (Т. Касымбеков).

Чай кайнам -чай кайнаганчакты убакыт, анчалык узак эмес убакыт (11). Кабыл келечек тагдырын ойлонуп чай кайнам отурду (М. Элебаев).

Эт бышым. Эт бышканчалык, болжол менен алганда эки саатчалык убакыт. Эт бышымга зыркырап, ыйлап турду буркурап («Медирман»).

Эл орунга отурганда. Жатар алдында, мал-салын жайлап кеч кирип калган кез. Бөрүбай эл орунга отурганда үйүмө келди (А. Стамов).

Кыргыздар ислам динин кабыл алгандан тартып, шарият боюнча күнүнө беш маал намазын үзбөй окуп келген. Ошондон улам араб тилинен (лексикабызга) намаз убактыларын билдирген фразеологизмдер келип кошулган.

1. Багымдат намазы - күн чыкканча окулчу намаз.

2. Бешим намазы - күн төбөгө келгенде жана андан кийин окулат.

3. Асир намазы - күндүн батышынан 2 саат мурда, окулат.

4. Шам намазы -күн баткандан тартып, батыштан кызыл нурлар көрүнгүчө окулат.

5. Куптан намазы - кызыл нурлар жогологондон бир жарым сааттан кийин багымдат намазына дейре окулат (5.276-б.).

Кыргыз тилинде мезгилди аныктоонун негизги каражаттары болгон фразеологизмдерди тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй кароого болот:

1. Кыймыл-аракет аркылуу мезгилди билдирүүчү туруктуу сөз айкаштары: көз ачып жумгуча, көз ирмемде, каш менен кабактын ортосунда, эт бышым, чай кайнам, бээ саам ж.б. Бул сөз айкаштардын мезгилди билдирүү касиеттери да ар башкача.

Көз ачып жумгуча, көз ирмемде, каш менен кабактын ортосунда тез арада болгон кыймылды билдирсе, чай кайнам, эт бышым, бээ саам бир иштин бир канча убакытка созулганын туюндурат.

2. Табигат кубулуштарына, аба ырайына байланыштуу фразеологизмдер: Кар кете, жер көктөй, жер ээрий, ак төөнүн карды жарылган, кара жыл, ж.б. Булардын көпчүлүгү жыл сайын белгилүү убакта кайталанып туруучу кубулуштардан.

3. Чарбачылык, кесипчиликке байланыштуу мезгилдик катыштагы фразеологизмдер: кой төлдөй, буудай оругунда, чөп чабыкта, мал кыштоого түшкөндө ж.б. Бул фразеологизмдер түрк тилдеринин көпчүлүгүндө бирдей.

4. Убактыка байланышкан айрым белгилер, касиеттер, сын-сыпаттар аркылуу мезгилди туюндурган туруктуу сөз айкаштары: тан куланөөктөнө, инир чалганда, жети түндө, каш карайганда, күн найза бою көтөрүлгөндө, көз байланганда ж.б.

Демек мезгилди туюндурган фразеологизмдерди колдонуу процесстеринде, компоненттери өздөрүнүн баштапкы конкреттүү маанисинен ажырап, абстракттуу мааниде мезгилди билдирет.

Мезгилди билдирген туруктуу сөз айкаштары сүйлөм ичинде кандай синтаксисттик кызмат аткараарына да көңүл бура кетүү жөн.

Бул жагынан алганда, сүйлөм ичинде фразеологизмдер кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирген сөздөргө багыныңкы абалда айтылып, ошол сөздөрдүн сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, мезгилин, ордун билдирүү менен бышыктоочтун милдетин аткарат (6.162-б.).

Мезгилди билдирген фразеологизмдер көпчүлүк учурда мезгил бышыктоочтук милдет аткарат:

1. Убакыт мезгилдик маанидеги идиомалар: Көз ачып жумгандын ортосунда жол баштап келе жаткан Даниярды биз кууп өтөбүз (Ч. Айтматов). Чай кайнамада жолго чыкты күлүктөр (Т. Касымбеков).

2. Бир катар фразеологизмдер жатыш жөндөмөсүндө туруп, же жатыш жөндөмөсүндөгү башка сөздөр айкаша келип мезгил бышыктооч катары колдонулат. Иштебесең ак төөнүн карды жарылган убакта да эгинсиз каласың (Т. Касымбеков). Күүгүм кире көз байланганда Бекназар колунун баш аягын жыйнап, каршылыкты токтотуп, эки жүз миң кишиси набыт болуп түтүнгө ууккан аскерлер Анжияндан Асакеге чегинди (Т. Касымбеков). Көзү тирүүсүндө жете келип, көрүшө албай калган досун эстеп ыйлады (Ч. Айтматов).

3. Сын атоочтук идиомалардын бир катары дагы жатыш жөндөмөсүнүн формасында туруп, мезгил бышыктоочтук милдет аткарат. Бала дегенди бешиктен бели чыга электе үйрөтсө, союл тоотпос эр чыгат (Т. Сыдыкбеков). Ал бетинен түгү түшө электе аскерге жөнөп кетти (Ч. Айтматов). Ичке үзүлгөн, жоон сүзүлгөн убакта келиптир (Т. Касымбеков).

Сын атоочтук идиомалардын айрымдары сүйлөм ичинде аныктоочтук милдет аткаргандыгын да жолуктурууга болот. Булар негизинен, адамдын жаш өзгөчөлүгүнө карата айтылат.

Бул жолу он сегиз, он тогуздагы бетинен түгү түшө элек балдар жөнөп кетишти (Ч. Айтматов). Балапан жүнү ката элек бала. Балтыр эти ката элек бала (Курманбек).

Эчкининин жашындай жашы калган чалга кантип акыл айтам? (К. Жантөшев).

Фразеологизмдер менен сөздөрдүн ортосундагы синонимдик байланыштардын чегин ажыратуу жана алардын лексика-семантикалык бөтөнчөлүктөрүн белгилөө маселеси да атайын иликтөөнү талап кылган олуттуу маселелерден. Бул боюнча окумуштуулар В.В. Виноградов, В. Мескутов, С.В. Столбунова, Б. Суранчиевдин бир катар эмгектеринен жолуктурабыз.

Кыргыз тилинде мезгилди туюндурган туруктуу сөз айкаштары да өз ара синонимдик катышта болорун төмөндөгү мисалдар ырастап турат.

Бат - тез - ылдам деген синонимдердин маанисин көз ачып жумгуча, көз ирмегенче, бир заматта, каш менен кабактын ортосунда деген синонимдик фразеологизмдер менен берүүгө болот. Көз ачып жумгуча алда кайда узал

кетишти (К. Жантөшев). Айтор кырсык деген кашкабактын ортосунда беле? Санжар тиши ооруп тамак тата албай калды (Т. Сыдыкбеков).

Таң атып келе жаткан убакытты төмөнкүдөй бир нече сөз тизмектери менен берүүгө болот. Таң заардан, таң куланөөк салганда, таң агарганда, таң сүргөндө ж.б. Күнүгө таң заардан туруп, мурда долбоорлонгон айрым вариант, сүрөтчө этюддарды кайра баштап эки-үч сыйра карап чыгам да, таңкы тынчтыкта аркы-терки басып ойлоном. (Ч. Айтматов). Карыя бул ойду таң куланөөк салгандагы күндүн алгачкы шооласын кандай көрсө ошондой көнүмүш кабыл алчу (М. Макенбаев).

Таң кашкайып сүргөндө,

Жерге жарык тийгенде.

Таң супасы чалганда

Таң дүмпөйүп калганда (Манас).

Бул фразеологизмдер бири-биринен семантикалык, эмоционалдык жактан айырмачылыктарга ээ. Таң зардан, таң кылайганда, таң агарганда семантикалык оттенекторуна карабастан бирдей денгээлде болуп, оозеки кепте көбүрөөк ийкемдүү колдонулат.

Ал эми таң куланөөк салганда, таң супа салганда күчтүү эмоционалдуу боекчолору менен өзгөчөлөнүп турат. Мында эмоционалдуулук берип турган сөздөр: куланөөк жана супа. Эгер бул сөздөрдү туруктуу сөз айкаштардын тутумунан алып салсак, таң салганда деген түрүндө жогорку эмоционалдык боекчолордон ажырап, жөнөкөй сөз айкашына айланып калмак.

Адамдын өмүрүндөгү жаш деген маанини кыргыз тилинде бир топ синонимдик катар аркылуу көрүүгө болот. Бешиктен бели чыкпай, жерден боорун көтөрбөй, балапан жүнү ката элек ж.б.

Бешиктен бели чыга элек жаш акындын журналга жарыяланган үркөрдөй ырын мактоо анын бактысы деп эсептесе да болот эле («Советтик Кыргызстан»). Эки карындашы али жерден боорун көтөрө элек бөбөктөр (Ч. Айтматов).

Мына ушундай синонимдик катыштагы мезгилдик фразеологизмдер объективдүү чындыктагы бир эле түшүнүктү бергендиктен аларды өз ара алмаштырып колдоно берүүгө болот. Бирок мындай учурлар көбүнчө маани жактан туура келген фразеологизмдерде учурайт, тагыраак айтканда, өз ара синонимдик катыштагы фразеологизмдердин ордуна башкасын колдонуудан мааниси олуттуу өзгөрбөйт.

Бирок синонимдик фразеологизмдердин башка сөздөр менен айкалышы, андай айкалыштын формалары бирдей болбогондуктан, алардын компоненттерин бирде өз ара алмаштырып колдонууга мүмкүн болсо, экинчи бир учурда, тескерисинче, мүмкүн эмес.

Кыргыз тили фразеологиялык синонимдерге өтө бай. Алар кепти жандандыруу үчүн оозеки жана жазма адабий жанрларга көркөм таамай сүрөттөө максатында даяр каражат катары колдонулат. Бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган, фразеологиялык синонимдер лексикалык синонимдерге караганда туруктуу келип, тилде узак убактан бери жашап, чыгышы жагынан да байыркы кубулуштардан болуп эсептелет.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинде мезгилдик маанини туюндурган фразеологизмдер кеңири орун алган. Ал сөз айкаштарды элибиз байыртан тартып эле саат жок болгондугуна байланыштуу убакытты белгилөө максатында колдонушкан. Мындай фразеологизмдер сүйлөм тутумунда көпчүлүк учурда мезгил бышыктоочтук милдет аткарат. Ошондой эле, мезгилдик маанидеги синонимдеш туруктуу сөз айкаштары да тилибизде көркөм каражат катары кеңири колдонушка ээ.

АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. --М.: Мектеп, 1990.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (түз. Осмонова Ж. ж.б.). -Ф., 1980.
3. Словарь фразеологических синонимов русского языка. Около 730 синонимических рядов /Под ред. В.П. Жукова. - М., Русский язык, 1987.
4. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Б., 1995.
5. Карасаев Х. Миң түркүн суроого миң түркүн жооп. -Б.: Мурас, 1998.
6. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. -Ф.: Мектеп, 1971.
7. Столбунова С. В. Фразеологические единицы со значением времени в современном русском языке АКД. -М., 1985.
8. Томанов М. Т. Словосочетания, выражающие временное отношение в современном казахском языке АКД. -Алма-Ата, 1958.
9. Тесевич Е.М. Средства выражения временных отношений в современном белорусском литературном языке АКД. -Минск, 1989.
10. Муратов С. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. -М., 1961.
11. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М., 1965.